

Кореляція сюжетів у декорі вбрання скіф'янок

Специфічні особливості костюма як історичного джерела спонукали спеціалістів різного фаху до його вивчення. За останні роки значно зросла кількість археологічних знахідок, інтерпретація яких стала основою для відтворення костюмів давнього населення. Про це йдеться в численних публікаціях (статтях, монографіях), у яких подано графічні реконструкції різних компонентів убрання, способів їх виготовлення, оздоблення, знакових функцій.

Значно повніше у порівнянні з іншими періодами вивчено костюми різних етносів Скіфії – за археологічними знахідками та писемними документами. Ця сукупність матеріалів становить основу для реконструкції убрання та визначення особливостей їх функціонування¹.

Найбільш важливим джерелом є комплекти прикрас – знімних та незнімних. До останніх належать: аплікації (збереглися здебільшого металеві), вишивка, намисто. Дослідники не раз зверталися до аплікацій, що прикрашали головні убори, одяг та взуття. Різноманітні за формою та сюжетами пластинки відбивають форми елементів убрання, а також його символіку. Семантика костюмів скіф'янок втілена у головних уборах. За різноманітними оздобами, залишками текстилю, шкіри, зафіксованих *in situ*, а також на підставі вивчення пам'яток образотворчого мистецтва відтворено види та типи головних уборів, притаманних жінкам Скіфії. Вони носили налобні стрічки, шапки та покривала, прикрашені золотими пластинками різної форми із зооморфними, міфологічними, рослинними, антропоморфними та геометричними мотивами. Ці елементи поєднували у наборах чи ансамблях оздоб. Разом з візерунками на інших складових костюма образи на аплікаціях головних уборів створювали символічний текст, в якому було закодовано відомості про статус власниці, її суспільну роль.

Найдавнішими за походженням були стрічки різного типу, вінки, діадеми. Скіф'янки здебільшого носили неширокі (2-3 см) пов'язки, на яких спереду пришивали суцільну золоту смужку з рельєфним візерунком. Вони, тобто орнаментовані смужки, давно одержали в літературі назву «метопіда». Візерунки на них розміщували двома ярусами: зверху – фриз із рослинних, зооморфних або антропоморфних

образів, а знизу – бордюр чи кайма з овів, іоніків, перлин². У деяких похованнях зафіксовано такі декоративні елементи, як скляні намистини, металеві накладки. Наприклад, у кургані поблизу с.Корніївка (Запорізька обл.) знайдено великі золоті пластинки із зображенням грифона – аплікації на стрічку, що оперізувала чоло жінки³.

Ще один вид головних уборів скіфських жінок – покривала. Основою їх був шматок чи відріз тканини. Краї покривал оздоблювали пластинками (найчастіше прямокутними) з різними мотивами (образ грифона, «сцена братання», «сцена адорації», «богиня біля жертovníка»). Фіксація декору у похованні дозволила встановити розміри полотнища – до п'ястків рук – тобто 2-2,5 м. Покривала, як правило, поєднували зі стрічками та шапками. Останні, зазвичай, були домінантою у представницькому вбранні.

Шапки систематизовано за умовними ознаками. Це «жорсткі» або «тверді» убори циліндричного, конусоподібного та напівсферичного абрису. Для їх оформлення використовували золоті оздоби з рельєфними візерунками: стрічки, прямокутні та дугоподібні пластини, обідки з підвісками у формі бутонів. Зазначені декоративні деталі є «формотворчими», тому що чітко відбивають особливості поверхні, на якій їх прикріплювали. Прикраси призначали для різних варіантів циліндричних уборів – полосів та калафів. Визначення «циліндричні» має недоліки, адже насправді силует уборів не завжди відповідає рамкам названої геометричної фігури. Однак термін дозволяє знайти закономірності у їх створенні, зрозуміти принципи модифікації. Найбільш пишні убори реконструйовано за матеріалами з курганів Товста Могила, № 22 поблизу с. Вільна Україна, Велика Рижанівка, Чортомлик та ін. Орнаменти на золотих аплікаціях, що прикрашали названі циліндричні шапки, можна систематизувати за такими мотивами: рослинні, зооморфні, міфічні, антропоморфні. Найбільш поширені образи – грифон та сфінкс в різних композиціях.

Загалом, всі убори призначалися для створення «золотого сяйва» навколо обличчя жінки. Це було естетичним знаком, що підкреслював роль жінки у суспільстві.

У похованнях скіф'янок різного соціального рівня знайдено рештки уборів, прикрашених пластинками, форми яких не відбивають тип шапочки, її контури. Відновити абрис декорованої поверхні можна за точною фіксацією аплікацій *in situ*, а також – загальними принципами їх розміщення на предметах⁴. Такі ж «точки опертя» потрібні і для реконструкції одягу за археологічними матеріалами⁵.

Оздоблення вбрання окремими візерунками є властивістю декоративного мистецтва часів скіфської архаїки. В оформленні костюма бачимо пластинки, вирізьблені за контурами зображення: образ грифона – аплікації були прикріплені на полосі, а також – оленя, гірського козла. Останні, у поєднанні з геометричними символами (трикутниками), складеними з трьох концентричних кіл, прикрашали конусоподібні убори⁶.

У V-IV ст. до н.е. розширилася образна палітра: на стрічках, шапках, покривалах, плечовому одязі переважають комбінації 3-5 мотивів, але було вбрання, оформлене пластинками з одним сюжетом. Як правило, власниці костюмів з такими одноманітними золотими прикрасами поховані під невисокими курганами, супровідний інвентар – небагатий, а вбрання виділено тільки оздобами головного убору. Наприклад, за знахідками у похованні молодої жінки у кургані №4 поблизу с. Ізобільне (група «Дідова Могила», Дніпропетровська обл.) реконструйовано конусоподібну шапочку, на фронтальній частині якої прикріплено мініатюрні пластинки (13x9 мм) із зображеннями зайця. Воно, тобто зображення, невиразне, погано «читається», мабуть, внаслідок тиражування, адже зроблено у невисокому рельєфі у техніці витискування за матрицею. Хоча є й чіткі відбитки. Вони свідчать, що, незважаючи на узагальненість, збережено «пізнаваність» тварини: заєць сидить у характерній позі – зіщулившись, притиснувши довгі вуха до спини, підібгавши під себе лапки (рис.І.1). Описаний образ (як і всі у скіфському мистецтві) – полісемантичний. Його сприймали як знак культу Афродіти-Аргіпмаси, а в широкому сенсі – плодючості.

Скіф'янка, поховання якої дослідили в кургані № 4 поблизу с. Ізобільне, мала ще один головний убір – покривало, прикрашене маленькими гудзиками. Такі напівсферичні пластинки, мабуть, також посідали певне місце серед естетичних знаків поряд з іншими геометричними символами. Смуги з опуклих гудзиків, прикріплених по краях намітки, створювали свого роду магічний рубіж, забезпечували захист від злих сил.

У декоративному комплекті костюма скіф'янки були сережки типу «кораблики», які відображають символіку водної стихії⁷. Варто зауважити, що з інших категорій знімних прикрас, жінка мала тільки браслет – перев'язку зі скляних намистин та кісточок плодів, тобто виразного амулетного характеру.

У похованні літньої жінки в кургані № 45 поблизу с. Любимівка (Херсонської обл.) зафіксовано мініатюрні овальні пластинки з рельєфним зображенням хижака із породи котячих⁸. Тварину показано у профільному ракурсі. Вона сидить, припавши на міцні передні лапи, а задні підтягнуті майже впритул до них. Це створює враження напруги, внутрішньої динаміки. Характерні риси хижака – великі пазури – відтворені тонкими рельєфними лініями. У трактуванні образу акцентовано велику голову тварини: опукле око, заокруглене вухо, вишкірені зуби. Велика паща виділена дугоподібним пружком. Довгий хвіст лежить на її спині, повторюючи її обриси, а кінчик хвоста – відігнутий у протилежний бік, створюючи своєрідний візерунок (рис.1,2). Образ хижака сприймали як оберіг, а також символ жіночого божества життєдайних сил природи.

Описані образи (зайця та хижака з породи котячих) виконані в манері, властивій у художній творчості населення Скіфії впродовж VI-V ст. до н.е. Майстри поєднували стилізацію і реалізм, узагальнення та деталізацію. Проте всі ці характерні риси знівельовані через тиражування виробів. Очевидно, дотримання певних канонів у зображенні тварин пов'язано зі сталим змістом вказаних мотивів.

Мініатюри, на яких показано хижака (тобто з к.45), також, можливо, прикрашали конусоподібний головний убір. Крім того, скіф'янка мала одну сережку-кораблик. С.С.Бессонова підкреслила, що ці сережки набули поширення у середовищі елінізованої соціальної верхівки⁹. Але небіжчиці з курганів поблизу с. Ізобільне та Любимівське – представниці нижнього щабля аристократії. Вони були поховані далеко одна від одної, належали до різних вікових категорій: перша жінка – молода, а друга – літня. Але обидві вони мали зброю, тобто належали до соціальної групи «амазонок». Отже набори оздоб семантично рівнозначні, акцентуючи суспільну роль їхніх власниць – жінок-воїнів.

У похованнях, досліджених у курганах Бердянському (№3) поблизу с.Стайкин Верх (Сумська обл.), Огуз (Запорізька обл.) також знайдено пластинки із зображенням хижака. Аплікації, ймовірно, прикрашали головні убори різних видів. Це зафіксовано у двох похованнях: у Бердянському кургані зображення хижака поєднано з дрібними трикутниками (з пуансонними напівсферами на поверхні – тип «виноградні грона») в оформленні конусоподібного убору, а в убранні небіжчиці в кургані Стайкин Верх – зазначений зооморфний образ використали для

оздоблення покривала¹⁰. Цікаво, що схожі за абрисом і сюжетом пластинки входили до складу декоративних наборів, знайдених у похованнях скіф'янок в курганах Казенна Могила (поблизу с. Тополине Запорізької обл.) та № 3 поблизу с. Богданівка (Херсонської обл.) один екземпляр). Що стосується знахідок у похованні з Богданівки, то тут до комплекту оздоб належали пластинки трьох типів (за формою та сюжетами), які, можливо, прикріплювали на фронтальній частині конусоподібної шапки: так звані «маски» – зображення людської голови без деталізації обличчя та будь-яких атрибутів (рис. 2, 3, а, б), хижака з породи котячих, багатопелюсткових розеток, з'єднаних між собою по три. Всі елементи відбивають різні аспекти культу божеств плодючості. Перераховані мотиви разом створюють композицію у формі трикутника – символу дерева життя, центральне місце у якій належить «маскам»¹¹.

Але продовжимо огляд пам'яток – декоративних наборів з однотипними пластинками. У кургані №1 поблизу с. Володимирівка (Херсонська обл.) зафіксовано аплікації, на яких подано образ козеняти. Невеличкі пластинки (2х3 см), вирізані за контуром малюнка, показують тварин, які йдуть направо й наліво. Мініатюрні вироби привертають увагу виразністю, художньою досконалістю (рис. 1, 3). Поховання здійснене у першій половині IV ст. до н.е., проте пластинки, можливо, виготовлені раніше, адже фігурки – без обмежувальної рамки; крім того, вони складають пари – стоять один проти одного у геральдичній позиції, утворюючи смуги. Їх, мабуть, прикріплювали до циліндричної поверхні. За цими накладками відтворено полос¹². Зауважимо, що золоті стрічки з таким візерунком прикрашали пишній головний убір з кургану Чортотлик¹³. На золотих ажурних смугах з рубчастими пружками (зверху і знизу) показано дорослих тварин (видно бороди). Цап чи козел – символ божеств плодючості у багатьох народів¹⁴. Окремі дослідники пов'язують деякі рослинні, міфічні та зооморфні мотиви (зокрема, цапа) з поширенням, навіть пропагандою культу Діоніса. Справді, скіфським уявленням відповідали інкарнації Діоніса: він поставав у вигляді тварин, часто козла. Тобто цей зооморфний образ могли сприймати як символ Діоніса, особливо в середовищі аристократії.

Крім того, варто звернути увагу на знахідки ще в деяких похованнях. Йдеться про вбрання небіжчиці, поховання якої дослідили в кургані № 16 (п. №2) поблизу с. Златопіль (Запорізька обл.). Обряд не вирізнявся пишністю, а в декорі костюма – намисто зі склоподібної маси та золоті

прикраси: 26 прямокутних пластинок (26x22 мм), на яких відтиснута сцена «шматування» – лев терзає оленя. На площині, обрамленій рубчастою рамкою, бачимо оленя у профільному ракурсі: тварина обернена вліво, лежить у характерній позі – ноги складені під животом, але права передня зігнута у коліні і трохи піднята, наче олень намагається підвестися – деталь, яка надає образу динаміки. З цією ж метою художник зобразив високо піднесenu на довгій вигнутій шії, ледь закинута назад голову тварини. Другий персонаж композиції – лев. Показано його видові ознаки – насамперед, густу гриву. Хижак з відкритою пащею стоїть на спині оленя, вп'явшись пазурами у його шкіру. Ми відчуваємо напруженість, драматизм ситуації (рис. I, 4).

За даними «Звіту про археологічні дослідження» відомо, що аплікації лежали навколо черепа, тобто, можливо, були нашиті на головний убір. Прямокутна форма накладок, а також характер їх розміщення після того, як убір з часом розвалився (по боках від черепа), дозволяють припустити, що аплікації прикрашали передню частину полоса¹⁵.

У цьому ж могильнику – поблизу села Златопіль – виявлені залишки головного убору в п. № 5 в к. № 5. Незначна висота кургану (0,3 м), небагатий інвентар, ординарний поховальний обряд – все свідчить про те, що небіжчиза належала до нижчих щаблів суспільства. Проте деякі елементи убрання (золоті оздоби уборів, підвіски, намисто з електра, золоті персні) виділяють жінку з «простих общинників»¹⁶. Домінантою в її костюмі були головні убори – налобна стрічка та шапочка. Від начільної пов'язки збереглася золота накладка (30x2,1 см) – так звана метопіда. Візерунок на ній дуже простий – округлі фестони. Другий головний убір скіф'янки – шапочка, прикрашена круглими пластинками – гудзиків (тобто з петелькою на звороті, 22 екземпляри, d – 6 мм) і багатопелюсткових розеток (28 екземплярів, d – 15 мм)¹⁷. Реконструкція форми убору має значні гіпотетичні припущення, оскільки в наборі нема «формотворчих» елементів. Відправною точкою для відтворення шапки є рештки повсті: овальна пляма тліну свідчить про контури убору типу «ток», тобто – циліндричний.

В усіх зазначених випадках скіф'янки були представницями тих соціальних верств, яких називають «прості общинники». Мотиви всіх золотих аплікацій убрання сприймали насамперед як апотропеї; крім того, вони були знаком особливого статусу в своїй соціальній чи віковій групі, а також – індивідуальних сімейних ситуацій.

Вирізняються декоративні набори з аплікаціями, на яких вміщено антропоморфні образи. Вони походять з курганів, що належать до поховальних споруд для небіжчиків-аристократів. На думку С.С.Бессонової, антропоморфізм увійшов до міфологічного мислення населення Скіфії у V ст. до н.е.¹⁸. Першим етапом у процесі залучення антропоморфних образів для відображення релігійних ідей було звернення до зооантропоморфних мотивів (сфінкси, горгони, силени, тощо), а також, як зазначено вище – так званих «масок». Згодом, у IV ст. до н.е., серед художніх витворів з'явилися зображення божеств з акцентованими функціями та сюжетні картини. Їх репертуар не дуже великий. Поряд з персонажами, яких можна ототожнити з власне скіфськими (завдяки відповідності у фольклорній традиції), в художньому мисленні мешканців Північного Причорномор'я органічними є образи еллінських міфів, зокрема менад, які, мабуть, нагадували місцевих богів. Умовні «маски» і надалі посідали певне місце в орнаментальних композиціях як основний чи допоміжний елемент. Напевне вони належать до універсальних знаків, за допомогою яких створювали символічні візерунки в залежності від семіотичного статусу декорованих речей.

Антропоморфні мотиви акцентують сакральний зміст убрання. Яскравий приклад: матеріали з кургану № 1 поблизу с.Вовківці (Сумська обл.): пластинки із зображенням жіночої голівки (всього 28 екземплярів, розміри – 35x44 мм). На виробках показано кругле обличчя з повним підборіддям, великими мигдалеподібними очима та ротом з вибагливо піднятими кутами. Обличчя облямоване, наче ореолом, головним убором, який разом із зачіскою має незвичний віялоподібний абрис (рис.2,1). «Портрети» нагадують образи Афродіти, Сирени та Сфінкса на лекифах з Фанагорії¹⁹. Особливо привертають увагу їхні головні убори – пишні стефани. Вони, на думку відомого вченого Б. Фармаковського, підкреслювали ідею безсмертя та вічного світла²⁰.

Найперша інтерпретація образу жінки з кургану поблизу с.Вовківці: перед нами втілення богині плодючості (в широкому сенсі), адже цей культ є найбільш поширеним у давньому світі. Тим більше, що головний убір на «портреті» нагадує стефану, притаманну богам життєдайних сил природи – Деметрі, Афродіті. Інша версія: прикраси на уборі є емблемами богині, наділеної особливою функцією: оберігати воїнів. Ймовірно, такою уявляли Аргімпасу – богиню любові, покровительку скіфських царів (і, напевне, всіх, хто належав до «касти» воїнів). Прикра-

си знайдено у чоловічому похованні: це був сакральний убір – подарунок чоловікові від дружини, мабуть, з метою подання йому «благословіння», захисту у потойбічному світі.

За пластинками, на яких вміщено образи менад (вирізані за контурами зображення) відтворено убори типу полосів: Велика Близниця, Гайманова Могила, гробн.4, Деев курган, Денисова Могила, курган №6 поблизу с.Водославка, к.№8 (п.1) поблизу радгоспу Песочинський, Рижанівський курган²¹. Композиція, що представляє менад в танці, несе особливе змістовне навантаження. Їхні образи, саме у такому трактуванні, з'явилися в мистецтві Північного Причорномор'я в IV ст. до н.е. Скіфологи не раз відмічали своєрідність іконографії, що відбиває обряди, ритуали, властиві скіфам²². Можливо, менади демонструють поширення культу Діоніса серед представників скіфської еліти в IV ст. до н.е. (рис.2,2). Власниці костюмів, які відзначаються аплікаціями із зображеннями менад, були, очевидно, жрицями культу Діонісійського кола.

У Бердянському кургані (с.Нововасилівка поблизу м.Бердянська, Запорізька обл.) аплікації з антропоморфними образами було прикріплено на уборах двох видів: конічній шапці та покривалі. Прикраси лежали серед інших декоративних елементів костюма у чоловічому похованні. На шапочці розміщено пластинки: трикутні з дрібними опуклими півкульками, овальні із зображенням хижака котячої породи, прямокутні з заокругленим верхнім краєм, на яких подано погрудні «портрети»²³. Ці останні пластинки є головним фактором оформлення убору і у художньому, і у змістовному планах. Представлені на них образи дуже схематичні: обличчя, показане в профільному ракурсі, дещо грубувате, можливо, чоловіче, а в фас – відзначається більш м'якими рисами (рис.2,3, а, б). Крім того, на розпущеному волоссі особи кількома штрихами намічено вінок. Отже, є підстави вважати, що на мініатюрі *en face* змальовано жіноче божество, атрибутом якого є вінок – символ родючості. Всі мотиви складають загальне тло, на якому виразно звучить ідея «життя та відродження».

Декор покривала: прямокутні пластинки зі «сценою братання». Вона подана на невеличкій площині: двоє чоловіків у скіфському вбранні обнімають один одного і разом п'ють з ритона²⁴. Сюжет, напевне, є ілюстрацією розповіді Геродота про звичай братання (Геродот, IV,). Аплікації зі «сценою братання» у поєднанні з іншими прикрасами використовували як декоративні елементи костюма (рис.2, 3в). У цьому

контексті наративний сюжет набирає символічного значення. Його можна розкрити, зіставивши всі образи на пластинках з найбільш змістовною «розповідною» композицією, представленою на «пластині Гезе»²⁵. Це декоративний витвір з кургану № 2 поблизу с. Сахнівка (Черкаської обл.), який іноді називають діадемою, хоча предмет не відповідає параметрам уборів такого виду. Сахнівську пластину (її розміри 365x98 мм) використовували як накладку на фронтальну частину циліндричної шапочки, схожої на ту, що увінчує голову центральної особи в багатофігурній композиції, вміщеній на поверхні. З часу знахідки виробу науковці не залишали її поза увагою. Щоправда, у деяких скіфологів були сумніви у його автентичності через протиріччя між недосконалим технічним рівнем виконання та художньою виразністю і «картини» в цілому, і окремих образів²⁶. Аналіз останніх дозволяє вилучити надзвичайно цікаві відомості для вивчення такої царини культури, як костюм. Майстер детально відтворив жіноче та чоловіче вбрання, підкреслюючи характерні ознаки, властиві саме скіфам: видовжені поли курток, капюшони, різновиди поясного одягу²⁷.

На сьогодні більшість дослідників вважає, що всі особи, показані на пластині, складають сюжет культово-міфологічного характеру. Його трактують як священний бенкет-жертвоприношення. Головні персонажі: богиня з дзеркалом та посудинкою, перед якою навколішки стоїть чоловік з ритонем і скіпетром у руках. Як свідчать атрибути, жіночий образ втілює Аргімпасу²⁸. Варто ще раз підкреслити, що всі дійові особи створюють єдиний «текст», відбиваючи різні аспекти культу Аргімпаси. Можливо, існував тісний зв'язок між відправою її культу – покровительки царів, які були уособленням найбільшої воїнської вправності, звитяги, інших чеснот і ритуалом братання. Головний убір, знайдений в кургані поблизу с. Сахнівка, прикрашений пластиною з такою глибокою і водночас прозорою символікою, відбиває жрецький сан власниці. Таку ж суспільну роль могла відігравати жінка, убори котрої поклали до камери чоловічого поховання у Бердянському кургані. Адже, як бачимо, декор на шапочці та покривалі утворено за схемою, яка у загальних рисах збігається з «сахнівською»: жіночий та чоловічий образи, «сцена братання».. Ідейне наповнення обох композицій також аналогічне: вони присвячені культу Аргімпаси. І в даному випадку на перший план виступає її функція покровительки скіфів – царів, а також усіх воїнів, належних до вищих верств.

Як сказано вище, значне місце у переліку мотивів, що склали оформлення костюма, зокрема головних уборів, посідають міфічні образи – грифон та сфінкс. Звернемо увагу на декор шапки, яка була композиційним і семантичним центром у вбранні скіф'янки, поховання якої дослідили у кургані №4 поблизу с. Новоселиця (Черкаська обл.)²⁹. Жінку поклали поряд з чоловіком, але вона була не супровідною особою, якщо судити за пишністю її одягу та декоративних елементів. Взагалі, в могилі дослідники відмітили багато ознак приналежності обох небіжчиків до соціальної верхівки. Головний убір скіф'янки – ансамбль з налобною стрічки, конусоподібної шапки та покривала – вирізняється унікальним поєднанням образів у оформленні. Оздоба пов'язки – метопіда - прямокутна золота смужка. Основний фриз на ній – орнамент із зооморфних мотивів (стилізовані голови лося). Спереду на шапці було прикріплено 26 золотих аплікацій – округлих пластин із зображенням так званого «здвоеного» сфінкса (його тулуб передано в дзеркальній симетрії відносно голови) (рис.3,1) Образ сфінкса був близький світосприйманню населення Скіфії як синкритична істота, що уособлювала життєдайні сили природи. Ідейно близькі сюжети на фігурних пластинках, які прикрашали плечовий одяг скіф'янки: розетки та пальмети. Особливе місце належало знімним прикрасам. Комплект містить усі категорії ювелірних виробів, тобто оздоби, призначені для голови, шийно-нагрудні, наручні – так званий «повний набір». Найбільш виразні знакові функції втілені в сережках-корабликах, оформлених зображеннями водоплавних птахів, а також – скроневи́х підвісках. Останні зроблені у вигляді пластини складної конфігурації – три сторони (бічні та нижня) утворюють прямокутник, верхній край якого хвилястий. Знизу ця фігурна деталь оформлена каскадом трапецієподібних привісок на коротких ланцюжках. Скроневі підвіски привертають увагу не тільки формою, а й зображеннями на пластині. На прямокутному полі – сцена «боротьби героя з грифоном», а у верхній (фігурній) частині – пагони рослин. Обидва сюжети взаємопов'язані і належать до кола знаків божеств життєдайних сил природи. Такий же зміст мають і елементи нашійної оздоби – намистини, зроблені у вигляді жіночих голівок³⁰. Загалом, в комплекті прикрас убрання зібрано зображення антропоморфні, зооморфні, міфічні, фітоморфні. Різноманітні мотиви є символами культу плодючості. Це, безумовно, свідчить про особливу роль небіжчиці у суспільстві, мабуть її жрецький статус. Образи водоплавних птахів у

декорі костюма відбивають його специфічний зміст, а саме – вказують на церемоніальний характер, пов'язаний, можливо, зі шлюбом.

Міфічні образи складають основу декоративного комплексу, призначеного для оформлення костюма скіф'янки, поховання якої дослідили в кургані М.І.Веселовського (Херсонська обл.)³¹. У складі оздоб – пластинки із зображеннями оленя (були прикріплені на налобній стрічці), деталі нашийної прикраси, на яких вміщено сюжет «лев насів на лань», аплікації із зображенням сфінкса, що стоїть з піднятою передньою лапою. Міфічного перснажа змальовано у манері, притаманній художникам Північного Причорномор'я V - IV ст. до н.е.: саме в цей час образи цих фантастичних істот поширюються у витворах, призначених для оздоблення костюма. Бачимо їх, наприклад, на золотих смугах, що прикрашали убір з кургану №22 поблизу с.Вільна Україна (Херсонська обл.), сережках, знайдених у кургані Старший Брат з групи Трьохбратніх курганів (с.Огоньки, Крим), тощо. Певну кількість пластинок (22 фігурки, розміри: 2,3х3,0) було прикріплено на двох вузьких золотих смужках (ширина 0,3 см, а довжина – 38,6 см). Кожен з міфічних персонажів є елементом так званої геральдичної композиції, побудованої на протиставленні образів (грифонів, сфінксів). Вона була поширена в античному мистецтві особливо в класичний та елліністичний періоди.

У комплект слід, очевидно, включити й пластину, що вирізняється більшими розмірами (4,2х4,0 см) та сюжетом: це «здвоєний» сфінкс (його тулуб передано в дзеркальній симетрії відносно голови). Як сказано вище, таке трактування образу художники здійснювали у V – IV ст. до н.е. (рис.3,3).

Пластинки, що передають сфінкса у «геральдичній позиції», мабуть, прикрашали убір спереду та по боках. Між ними залишається поле, в центр якого добре «вписується» аплікація, що зображує сфінкса з подвійним тулубом. Вона виділена не тільки місцем на уборі, а й кольоровим тлом, імовірно, для підкреслення ідейного навантаження мотиву.

Ще 24 екземпляри аплікацій із зображенням сфінкса можна розмістити також двома смугами (різними за довжиною: 14 та 10 платівок, оскільки убір звужується донизу). Між ними, для підсилення змісту образів та декоративного ефекту, очевидно, були прикріплені трикутні платівки з опуклими напівсферами на поверхні (пуансонна псевдозернь), так звані «виноградні грона» (144 штуки, розміри 1,0х1,1 см). Трикутники закріплювали на нижньому пружку убору «вершинами вверх та вниз».

Таку ж орнаментальну стрічку відтворено за матеріалами з курганів часів архаїки (поблизу сс.Синявка та Бобриця Черкаської обл.), а також - більш пізнього періоду - V-IV ст. до н.е. (поблизу с. Богданівна Херсонської обл. і Бердянського кургану).

Геометричні символи – багатозначні, дуже давні за походженням, є втіленням ідей, що вважаються універсальними. Наприклад, трикутник відбиває уявлення про домінуючі культів плодючості (поєднання трьох стихій, чоловічого і жіночого начал), безперервність життєвого циклу (життя – смерть – нове життя).

Вбрання жінки довершують знімні оздоби. Серед останніх особливою пишністю відрізняється так званий сітчастий «нагрудник», складений з тоненьких трубочок-пронизок ($d = 0,2$ см, довжиною 2,0–3,5 см), перенизаних кулястими намистинками ($d = 0,4$ см), облямований порожнистими підвісками у формі бутону квітки. У звіті про розкопки зазначено, що при небіжчиці знайдено сережки (так звані «човники»), браслети, перстень. Разом з тими прикрасами, що ми реконструювали, всі вони утворюють так званий «повний» комплект (тобто, який включає в себе всі категорії знімних оздоб). За нашими дослідженнями, такі комбінації золотих ювелірних виробів відбивають особливе становище власниці у суспільстві: позначають не тільки її високий соціальний стан, а й, можливо, жрецькі функції. Крім того, набори з повним складом декору були притаманні костюмам молодих жінок – матерів, котрі народили синів-спадкоємців.

Унікальний склад комплекту золотих прикрас костюма зафіксовано в кургані Казенна Могила (поблизу с. Тополине Запорізької обл.)³². Жінку віком близько 50 років поховали у боковій могилі з пишністю, властивою для небіжчиків, які за життя належали до аристократичних класів: курган висотою 4,5 м, складна поховальна споруда, багатий супровідний інвентар, повозка. На жінці було убрання з унікальним набором аплікацій. Вони прикрашали головні убори: налобну пов'язку, оформлену золотою метопідою, шапку, на якій були прикріплені пластинки різних типів з рельєфними зображеннями, покривало, а також – ошатну сукню.

На стрічці з Казенної Могили основне місце посідає бордюр із овів, окреслених чотирма рельєфними лініями. Зміст орнаменту збагачено завдяки пальметкам, вписаним в ови. Різноманітні візерунки на золотих стрічках утворені з мотивів, які є семантично однорідними, тобто мають однаковий зміст – це символи плодючості та знаки захисту.

Золоті аплікації, що були прикріплені на шапці та покривалі, лежали за черепом, під ним і по боках. Порядок розміщення оздоб на

головних уборах через обвал стелі поховальної камери порушено. Однак дані для реконструкції не втрачено. Комплект прикрас складають пластинки різної форми і сюжетів: 1) прямокутні, на яких в обрамленні тонких рельєфних ліній вміщено зображення зайця, що біжить (30x25 мм): тваринку показано в русі, реалістично відображено характерні особливості; 2) трикутні із заокругленими кінцями: на мініатюрі представлено постать чоловіка, який іде; образ виконано узагальнено, але можна розгледіти деталі костюма, властиві скіфам – видовжені поли куртки, пояс (висота пластинки – 30 мм, основа 25 мм); контури пластинки окреслені тоненьким пружком; 3) вирізані за контурами зображення стилізованої морди хижака (анфас) із породи котячих; поверхня фігурної пластини вкрита рельєфними лініями, які надають виразності образу (50 мм); 4) прямокутні мініатюри з рубчастою рамкою по периметру (31x30 мм) (на маленькій площині відтиснено за матрицею сцену: чоловік (показаний у профільному ракурсі) сидить і натягує лук; відбитки нечіткі, хоча деякі деталі можна роздивитись на пластинках з хорошим рельєфом; персонаж без головного убору – пасма волосся звисають на плечі, одягнений у халат-кандіс, правий рукав якого звисає вздовж спини чоловіка; його ноги витягнуті, ліва трохи припіднята. Це нагадує позу скіфа у сцені «перев'язування ноги» на чаші з кургану Куль-Оба; положення рук персонажа з мініатюри також нагадує сюжет з Куль-Оби – «скіф – натягує лук»³³); 5) округла пластинка із зображенням грифона, який згорнувся (18 x 15 мм); 6) дрібні гудзики (d - 2 мм).

Дослідники кургану чітко зафіксували розміщення кожної пластинки. Всі вони, крім дрібних гудзиків, утворювали ряди, які можна відновити, встановивши місце кожної аплікації³⁴. В результаті чітко вимальовуються три пояси, в яких кількість оздоб збільшується знизу вгору: нижній ряд – 10 пластинок, середній – 15, верхній – 17. Проміжок між рядами 3,5 см, а між пластинками 3-5 мм. Такий принцип декорування свідчить про те, що пластинки були прикріплені на циліндричній поверхні шапки. Її можна реконструювати у вигляді високого полоса (за розрахунками – близько 20 см), характерною ознакою якого є незначна різниця між нижнім та верхнім діаметром (рис. 4,1).

Комплект аплікацій полоса унікальний. У їх розміщенні добре видно симетричність відносно центру шапки: кілька пластинок (6 екземплярів) із зображенням голови хижака з породи котячих були прикріплені в усіх трьох рядах у формі трикутника вершиною вгору (рис.4,2). З обох

боків послідовно розміщено оздоби з іншими сюжетами, які підібрані, мабуть, відповідно до знакової функції головного убору.

Для оформлення костюмів часто вибирали аплікації з образами «котячого хижака» та грифона. Ці мотиви вважали апотропеями, крім того, пов'язували з культом плодючості³⁵. Як зазначено вище, так само сприймали і зображення зайця (рис.4,3). Слід зазначити, що пластинок з цим сюжетом – найбільше у цьому комплекті. Надзвичайно цікавим є вплетення в систему оздоблення ще й сюжетів «скіф, який іде» та «скіф, що сидить і натягує лук» (рис.4,4,5) Композиція, призначена для фронтальної частини головного убору, є своєрідним текстом. Його ідею можна, мабуть, зрозуміти, проаналізувавши образи скіфа та зайця. Згадаймо сцену під умовною назвою «полювання на зайця», представлену на пластинці з кургану Куль-Оба. Цікаву інтерпретацію сюжету подала О.Ю.Кузьміна на основі сказання «Про нарта Хамица, білого зайця і сина Хамица – Батраза»³⁶. Коротко легенду можна переказати так: герой Хамиц полює на зайця, не знаючи, що насправді тваринка є дочкою бога води Дон-Бетура. Вона вибрала Хамица своїм нареченим і від їхнього шлюбу народився герой Батраз. У сюжеті переплетені культу предків, плодючості, води, як це властиво для «легенд про походження». За структурою сказання про Хамица нагадує (за загальною ідеєю) одну з розповідей Геродота про етногенез скіфів³⁷. Слід зазначити, що за нартовським сказанням герой був на коні (тому і виникла думка про аналогію з сюжетом на мініатюрах з кургану Куль-Оба). Проте на головному уборі з Казеної Могили вміщено пластинки, на яких представлено скіфа, який іде. Це відрізняє побудовану сцену: скіф іде, скіф натягує лук і стріляє в зайця – від зображень на пластинках з Куль-Оби та на диску з Аму-Дар'їнського скарбу. Втім, якщо припустити, що ця різниця не є істотною перешкодою для зіставлення сюжетів (тобто, що вони є семантично однорідними), то можемо говорити про зв'язок усіх мотивів, які склали декоративний набір, з культом плодючості. Демонстрація на шапці (полосі) аплікацій з його символікою підкреслює жрецький статус власниці.

Ще один головний убір скіф'янки – платовий, тобто покривало – було прикрашене дрібними гудзиками (d – 2 мм) – напівсферичними пластинками з петлею на звороті. Вони поєднуються за змістом з образами декору шапки як солярні символи. Вище було висловлено припущення про те, що облямування країв покривала, ймовірно, мало функцію підсилення захисної функції оздоблення.

До комплекту декоративних засобів убрання жінки, поховання якої дослідили в кургані Казенна Могила, належать і золоті пластинки із зображенням пальметок, розеток, так званих «масок з обличчя». Щодо першого, тобто пальметок, то в їх основі - зображення паросток-крин (рис.4,б). Це один із найдавніших образів, який уособлював уявлення про відродження сил природи. Таким самим змістом були наділені і розетки. Про зміст антропоморфних образів у такому варіанті (масок) сказано вище. Згадаймо, що одним з аспектів їх значення, є магічний захист. Вироби прикрашали наплічне вбрання – зафіксовані на комірці сукні та на рукавах (рис. 4,7).

Отже, в наборі аплікацій – оздоб головних уборів та одягу скіф'янки (похованої в кургані Казенна Могили) – були пластини із зооморфними, антропоморфними, міфічними, фітоморфними та геометричними мотивами. Їх поєднання акцентує високий жрецький статус власниці костюма, а знімні прикраси (сережки у формі півмісяців, персні, браслети – перев'язки). Про жрецькі функції жінки свідчать і рештки повозки.

Досліджені матеріали дозволяють дослідити святковий костюм, оскільки знахідки походять з поховань. Обряди поховання належать до сакралізованих дій, семантично тотожних таким суспільним явищам, як свято. Відомий етнограф П.Г.Богатирьов наголосив: «Повсякденний одяг є насамперед річчю, святкове убрання – переважно знаком»³⁸.

Прототипи зображень на пластинках виконували за мистецькими канонами. Численні повторення відбитків, тиражування виробів призводило до втрати їх художньої досконалості. Особливо це проявилось на аплікаціях, зроблених зі сплавів з невеликим вмістом золота. Використання таких виробів, ймовірно, відбиває майнові спроможності сім'ї.

З представленого огляду декоративних наборів костюмів скіф'янок, можна зробити висновок: різноманітні золоті аплікації поєднували в парадних убраннях за певними принципами. Комплекти прикрас відбивали не тільки соціальний і суспільний статус власниці, а також її особисту роль у певній спільноті та сімейні ситуації.

Література

¹ Ключко Л.С. Вивчення давнього костюма давнього населення на території України. Використання в сучасному моделюванні // Народний костюм як виразник національної ідентичності: Наук. зб. за матеріалами Всеукраїнської наук. конф. – К., 2008. – С.19-28.

- ² Ключко Л.С. Скифские налобные украшения IV – III вв. до н.э. // Новые памятники древней и средневековой художественной культуры – К., 1982. – С.59.
- ³ Ковалев Н.В., Полин С.В. Скифские курганы у с. Корнеевка Запорожской области // Курганы Степной Скифии – К., 1991. – С.59
- ⁴ Ключко Л.С. Реконструкція конусоподібних головних уборів скиф'янок // Археологія. – 1986. – №56. – С.14 -20.
- ⁵ Ключко Л.С. Плечовий одяг скиф'янок // Археологія – 1993 – №1 –С.81.
- ⁶ Іллінська В.А. Золоті прикраси скифського архаїчного убору // Археологія. – 1971. – С.73 – 79.
- Ключко Л.С. Жіночі головні убори племен Скіфії за часів архаїки // Музейні читання: Мат. наук. конф. «Ювелірне мистецтво – погляд крізь віки». – Київ, Музей історичних коштовностей України, 12-14 листопада 2007 р. – К, 2008. – С.23-42.
- ⁷ Бессонова С.С. Калачиковидные серги и греко-варварские контакты VII-IV вв. до н.э. // Боспорские исследования. – Вып.16. – Симферополь – Керчь, 2007. – С.3-26.
- ⁸ Ключко Л.С. Реконструкція конусоподібних... – С.14-24; Ключко Л.С. Зооморфні образи в декорі скифських головних уборів V-IV ст. до н.е. // Музейні читання: Матеріали наук. конференції. – Київ, грудень 1999 р. – К., 2000. – С.23 – 29.
- ⁹ Бессонова С.С. Калачиковидные серьги... – С. 22 – 23.
- ¹⁰ Ключко Л.С. Головні убори жінок із Лісостепоного Лівобережжя Скіфії // Музейні читання: Мат. наук. конф. «Ювелірне мистецтво – погляд крізь віки». – Київ, Музей історичних коштовностей України, 10-12 листопада 2008 р. – К, 2009. – С.66.
- ¹¹ Там само... – С. 65.
- ¹² Ключко Л.С. Зооморфні образи в декорі... – С. 23-29.
- ¹³ Алексеев А.Ю. Мурзин В.Ю., Ролле Р. Чертомлык (Скифский царский курган IV в. до н.э.). – К., 1991. – С.208, (кат. 136).
- ¹⁴ Бессонова С.С. Религиозные представления скифов. – К., 1983. – С.75.
- ¹⁵ Бидзиля В.И. Отчет Запорожской экспедиции за 1973 год // Науковий архів ІА НАНУ. – 1974/10. – С.60; Ключко Л.С. Новые материалы к реконструкции головного убора скифянок // Древности Степной Скифии. – К., 1982. – С.122.
- ¹⁶ Бидзиля В.И. Отчет Запорожской экспедиции за 1973 год... – С.119.
- ¹⁷ Ключко Л.С. Новые материалы к реконструкции головного убора скифянок... – С. 123- 124.
- ¹⁸ Бессонова С.С. Религиозные представления... С.73.
- ¹⁹ Фармаковский Б.В. Три полихромные вазы в форме статуэток, найденные в Фанагории // Записки Российской Академии истории материальной культуры. – Петербург, 1921. – С.45.
- ²⁰ Ключко Л.С. Антропоморфні образи в оздобах скифських головних уборів // Музейні читання: Мат. наук. конф. «Ювелірне мистецтво – погляд крізь віки». – Київ, Музей історичних коштовностей України, 5 – 6 грудня 2005 р. – К, 2006. – С.66.
- ²¹ Там само... – С.72– 74.
- ²² Бессонова С.С. Религиозные представления ... - С. 75.
- ²³ Там само... – С.67–68.
- ²⁴ Музей історичних коштовностей України / Кол. авторів МІКУ – К.: Мистецтво, 2004. – С.379, кат. № 29.
- ²⁵ Там само... – С.53, кат. № 22.
- ²⁶ Черненко Е.В., Ключко В.И. О подлинности золотой пластины из Сахновки // СА – 1979 - №4 –С.270 – 274.

- 27 Ключко Л.С. Костюми населення Скіфії // Історія українського мистецтва/ Ін-т фольклористики, етнології та мистецтвознавства НАНУ. – К., 2007. – с.324.
 Ключко Л.С. Плечовий одяг скіф'янок... – С. 97.
- 28 Бессонова С. С. Религиозные представления скифов. – К., 1983. – С.101.
- 29 Bydłowski A. Mogiły w Nowosiolce w pow. Lipowieckim gub. Kijowskiej// Swiatowit.-Warszawa,1904.-Вып.5. – S.59-63.
- 30 Ibid.
- 31 Ключко Л.С., Васіна З.О. Реконструкція жіночого вбрання за знахідками у «Великому кургані» М.І.Веселовського // Музейні читання: Матеріали наукової конф., грудень 2001 р. – К., 2002. – С.150-168.
- 32 Бидзиль В.И. Отчет Запорожской экспедиции за 1973 год... – С.121.
- 33 Schiltz V. Les Scythes et ddes nomades des steppes. –Gallimard, 1994. –S.173? 175.
- 34 Ключко Л.С. Новые материалы к реконструкции... – С. 124 –125.
- 35 Пугаченкова Г.А. Грифон в античном и средневековом искусстве Средней Азии // СА – 1959 – №2 – С. 80.
- 36 Кузьмина Е.Е. Семантика изображения на серебряном диске и некоторые вопросы интерпретации Амударьинского клада // Искусство Востока и античности. – М., 1977. – С.20 – 21.
- 37 Там само. – С.21.
- 38 Богатырев П.Г. Вопросы теории народного искусства. – М., 1971. – С.307.

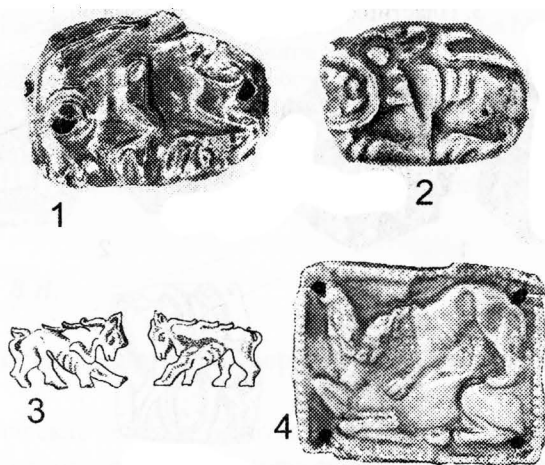

Рис. 1.

Зооморфні образи в декорі убрання скіф'янок.

- 1.Зображення зайчика з к. №4 поблизу с.Ізобільне (Дніпропетровська обл.).
2. Зображення хижака із породи котячих з к. № 45 поблизу с. Любимівка (Херсонська обл.).
3. Образ козеняти, з к. №1 поблизу с.Володимирівка (Херсонська обл.).
4. Зображення сцени «шмагування» – знахідки з к. № 16 (п.№2) поблизу с. Златопіль (Запорізька обл.).

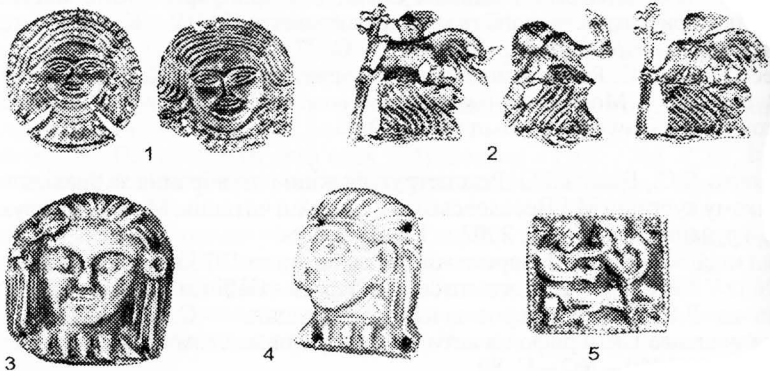

Рис. 2.

Антропоморфні образи в декорі скіф'янок.

1. Зображення жіночої голівки - знахідки з к. № 1 поблизу с.Вовківці (Сумська обл.).
2. Зображення менад з Рижанівського кургану (Черкаська обл.).
- 3,4. Знахідки із Бердянського кургану.
5. Пластинки з сюжетом «братання».

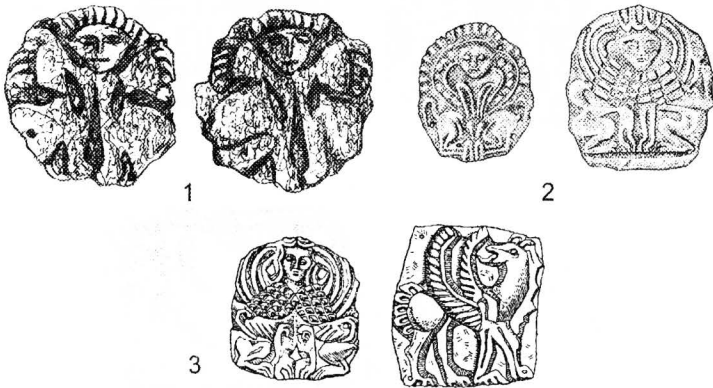

Рис.3.

Міфічні образи в декорі убрання скіф'янок.

- 1, 2. Зображення «здвоєного» сфінкса з к. №4 поблизу с. Новоселиця (Черкаська обл.); к. 8, п.2 поблизу с.Волчанське (Херсонська обл.).
- 3.Зображення здвоєного сфінкса та грифона, що стоїть (к. М.І.Веселовського, Херсонська обл.).

Рис.4.

Елементи декоративного набору з к. Казенна Могила (поблизу с. Тополине Запорізької обл.).

1. Реконструкція головного убору.
2. Пластинки із зображенням голови хижака з породи котячих.
3. Образ зайця.
4. Образ скіфа, який іде.
5. Зображення скіфа, який натягує лук.
6. Пластинки із зображенням пальметки.
7. Реконструкція плечевого убрання скіф'янки.

Кропотов В.В.

О ремонте северопричерноморских фибул в сарматское время

Металлическая застежка-фибула – важная деталь костюма древнего населения Европы, предназначенная скреплять между собой отдельные части верхней одежды и одновременно служить эффектным украшением. Постоянно изменяясь по форме и стилю, эти предметы на протяжении многих столетий оставались одним из наиболее массовых видов ювелирных изделий у большинства европейских народов. В числе последних и многочисленные племена, населявшие во II в. до н.э. – III в. н.э. причерноморские степи и Предгорный Крым, – поздние скифы, сарматы, меоты и др. Постоянное употребление в быту этих народов металлических застежек неизбежно приводило к деформации и поломке многих изделий.